

"Alldenstund wij äre sinnade, Secreter: och Hofrådth Biörnklou att quittera Warsau; det är fördenskull vår nådige willie och befallning, att I icke allenast vthi Cantzeliet på slåtett, uthan och i Ossolinskij hws söken dee böker, acter och documenter tillhopa, som I finnen tienliga till vår tjenst och vthi vårt Cantzelij och Archivo ath förwarass, afftalande medh General Maioren Bülow, ath samme saker tillijka med dem, som Erschein och Cantersten i Warsau hafwa lemnadt, måå komma på kanorne vthjöre till Preutzsen. Här medh förrätten I hwadh oss länder till nådigt behag, och wij önscha Eder fullkomlig restitution till hälssan."

Karl X Gustavs brev den 5 augusti 1656 från Radom till Matthias Biörnklou.

FÖRSTÖRAREN

Karl X Gustavs och adelns plundrande krigföring i Polen 1655-1657.

I Polen, som fått vidkännas svåra lidanden under tidigare krig med svenskarna, satt Vasaättlingen Johan Kasimir som kung. Han var oförskämd nog, att i kraft av sitt Vasablod, ha planer på den svenska kungakronan. Detta gav Karl X Gustav anledning att statuera exempel. Tillfället var väl valt, ty Polen befann sig även vid den här tiden i ett utsatt läge på grund av ett olyckligt krig mot Ryssland. Till det kom den polska adelns intriger mot Johan Kasimir. Sammantaget gjorde det att Polen var i ett sådant tillstånd, som svenskarna vid tillfälle brukade utnyttja. Bakom alltsammans låg de svenska intressena att utvidga sitt Baltiska territorium till Kurland, söder om det nyligen erövrade Livland. I Polen fanns dessutom stora kulturskatter och andra rikedomar för den som i kraft av vapen kunde hämta dem.

Den 11 juli 1655 överskred fältmarskalken Arvid Wittenberg den polska gränsen mot Pommern och den 14 juli gick svenske kungen, med en arme om cirka 15000 man, iland vid Greifswald i Vorpommern. Sedan de polska palatinaten Posen och Kalisch underkastat sig svenske kungens "beskydd" genom fördraget i Unh den 15 juli höll Wittenberg sitt intåg i Posen den 21:a i samma månad.

Genom fördraget förband sig svenskarna att respektera invånarnas fri- och rättigheter. Men, som vi erfarit tidigare, var fördrag något som svenskarna inte höll så styvt på när det inte gagnade dem själv. Trots kapitulationsvillkoren började plundringar av staden redan efter några dagar. Våldshandlingar och utpressningar på känt maner hörde till dagordningen. Butiker plundrades, kvinnor våldtogs och enskilda rånades på allt de ägde. Bernhardiner- och dominikanerklostren plundrades. Biblioteken skattades av riksrådet Rålamb såväl i klostren som i jesuitkollegiet. Huvuddelen av det Rålambska litterära plundringssgodset finns numera i Uppsala universitetsbibliotek. Samlingarna representerar såväl i omfång som i värden stora summor, då det var fråga om tryckta böcker av ansevärt värde, handskrifter, inkunabler och arkivalier av sällsynt slag.

Svenske kungen låg under tiden kvar i Pommern för underhandlingar med Brandenburg om förbund mot Polen, men den 4 augusti överskred även han den polska gränsen och den 14 augusti sammanstrålade de båda svenska härarna. Marschen mot den polska huvudstaden började via Kolo och Sobota. Den 30 augusti gav sig Warszawa utan strid, en svensk regering upprättades med Bengt Oxenstierna som guvernör. Kungen själv slog sig för några dagar ner i det kungliga lustslottet Ujasdów.

Svenskarna avkrävde staden sin tribut i form av brandskatt om 71500 riksdaler. Här fanns också rika förråd av livsmedel och vin. Tyghusen var fulla med krigsmaterial, kanoner, musköter och ammunition. Allt blev segrarnas byte. Kungliga slottet plundrades, liksom de privathus som ägarna övergivit på grund av sin rädsla för den invaderande armen.

Bytet blev rikt och särskilt gällde detta slottets inventarier. Källorna redovisar här till exempel, ett par hundra tavlor på trä - koppar och duk, statyer av marmor och brons och en mängd dyrbarheter. Även lustslottet Ujasdów plundrades, liksom det gods som befolkningen deponerat i slotten. Det senare godset ansåg nämligen svenskarna vara "herrelöst" och därför var mans egendom!

Vid kungens avfärd den 5 september lämnade han sina sekreterare Mathias Biörnkou och Lars Cantersten med uppdraget, "att på ett och annat sätt taga Wårt intresse i acht". Lönen för dessa mödor blev all den lösegendom som fanns i den lithauiske kanslerns furst Radziwils hus och gård i Warszawa. De fick också, vid sidan av sina politiska uppdrag, Karl Gustavs och svenska statens uppdrag att inventera och beslagta bibliotek och arkiv i Warszawa. Redan i början av september verkställdes plundringen av de kungliga biblioteken och arkiven. En notis omtalar, att man på detta sätt kom över "21 kistor full packade med Böcker och gamle Skriffter". Allt överfördes under våren 1656 till svenskarnas huvudstad på andra sidan Östersjön.

Färden gick nu mot söder. Den 7 oktober 1655 kapitulerade den starka fästningen Krakow. Svensk besättning under generalmajor Paul Würtz inlades i borgen och förre pfalzgreven lät utropa sig till kung av Polen!

Polens gamla huvudstad, - de polska kungarnas kröningsstad, var en av de orter som blev värst utsatt för svenskarnas krigsödeläggelser. Arvid Wittenberg skrev under ackordet på den svenska sidan och kommandanten Stefan Czarnecki på den polska. Denna gamla stad var oerhört rik på allehanda skatter. Ett väldigt "krigsbyte" föll i segrarnas händer. En del av det gick direkt till svenskarnas holsteinske kommandant Paul Würtz.

Polska ögonvittnen har i olika relationer berättat om vad som hände den olyckliga staden. Svenske kungen stannade där omkring en månad, då han bodde i augustinerklostret. Vid sin avresa mot Warschawa den 20 oktober tog han med sig de värdefullaste klosterböckerna, altarkärlen, kors, krusifix och helgonbilder i

stora mängder. Svenska officerare länsade det Jagellonska kungaslottet på allt som representerade något värde. Arvid Wittenberg blev heller inte lottlös. Vid sin avresa från staden i början av 1656 förde han med sig inte mindre än 50 vagnslaster rövade värdesaker.

Svenske ämbetsmannen, krigspresidenten Alexander Erskin lämnade heller inte Krakow tomhänt, vilket hans litterära intresse borgade för. Det fanns rika bokskatter i klostren och i jesuitkollegierna. Svåra lidanden drabbade jesuiterna, vilka förvisades från staden medan deras egendom togs i beslag. Deras kyrkor och bibliotek plundrades och förseglades och en del av deras bostäder överläts på svenska officerare. Det gods som folket i staden och den omgivande landsbygden låtit deponera i fästningen togs likaledes omhand. Godset var ju ur svensk synpunkt sett herrelöst!

De svenska plundringarna i Polen har skildrats av 1905 års nobelpristagare i litteratur, den polske författaren Henryk Sienkiewicz i hans bok med det betecknande namnet "Syndafloren". I Krakow drog sig "de svenske" inte ens en gång för att öppna likkistorna i den gamla gotiska kunganeekropolen, för att slita smycken och prydnader av de döda kungaliken! Johan III:s son Sigismund, som besteg Polens tron 1587 och som nu gått till sina fäder, blev av med både sin krona och sitt guldhalsband, som bryskt slitits av under våldgästningen. Polska guider berättar i dag om vad som hände i nekropolen vid svenskarnas besök 1655-1657, liksom att de talar om varför så gott som samtliga likkistor är helt " nakna", ty det var så att det räckte inte med att plundra kistornas innehåll utan man tog även deras yttre prydnader som beslag och dylikt. Hugade åskådare kan numera se sig mätta på en del av detta på det svenska märlslottet Skokloster! Ett stort polskt kulturarv på fel plats. Taget med våld under urskillningslös plundring.

Merparten av det stora bytet i Krakow bortfördes i samband med svenskarnas kapitulation i augusti 1657, då kommandanten Paul Würtz åtföljdes av 362 stora lastvagnar, packade med värdesaker. Då, sägs det, såg Krakow ut som en ruinhög.

Den 5 november var svenske kungen åter i Warszawa. Under senare delen av året föll så Thorn, Mewe, Dirschau och Elbing. Rikskanslern Erik Oxenstierna insattes som generalguvernör i Preussen och tog sitt residens i den sistnämnda staden.

I slutet av november visade sig de första svenska trupperna utanför Thorns murar. Efter underhandlingar överlämnades staden till svenskarna av magistraten och den 5 december gjorde svenske kungen sitt intåg i staden. Trots protester från stadens myndigheter, tog svenskarna all den lösegendom som folket i omkringliggande bygder infört under stadens beskydd. Den var ju herrelös! Jesuiternas kloster och collegium skövlades, deras skola stängdes, kyrkan förseglades och jesuiterna själva utdrevs slutligen ur staden i april 1656. En stor del av svensken Schering Rosenhanes litterära "krigsbyte" kom från jesuiternas katolska bibliotek i Thorn, Ostrog och Luck.

Schering Rosenhane var en bland många av svenskarnas rovfåglar på den polska krigsscenen. Här fanns också förut omtalade Wittenberg, den kanske värste av alla, men där fanns också sådana män som kanslern Erik Oxenstierna, generalerna Wrangel och Horn, krigspresidenten Erskin, Lewenhaupt, de la Gardie och många andra.

Minnen från Carl Gustaf Wrangels eskapader i Polen kan numera beskådas på flera ställen i Sverige. Låt oss i det avseendet påminna om en del inventarier i Skoklosters kyrka. Här finner vi en praktfull predikstol, en altaruppsats och en dopfunt som kännetecknas genom sina utsökta sniderier och vackra färger och slutligen en helgonskulptur. Alltsammans skänkte Wrangel till kyrkan 1674. Wrangel kunde utan särskilda uppföringar "skänka" bort de här inventarierna, eftersom de utgjorde hans "krigsbyte" från plundringarna av klostret i Olivia i närheten av Danzig. De omtalade inventarierna har en gång tillverkats i den här delen av nuvarande Polen, men någon hänsyn till det eller till kyrkrummets helgd tog man således inte. De gamla klostrens inventarier var lovliga byten för de protestantiska härförarna och de praktfulla romersk-katolska inventarierna fick i många fall ersätta inhemska motsvarigheter av lägre kvalitet i de lutherska kyrkorna.

Låt oss också påminna om Wrangels insatser och intresse för den polska litteraturen. I Skoklosters bibliotek förvaras nämligen ett par ytterst värdefulla boksamlingar, som härrör ur Wrangels plundringar i Polen. En av dem hade ägts av kanslern hos ärkebiskopen av Gnesen Martin Wituski och dennes broder Vladislaus Constantin Wituski. Det andra bär ägarebeteckningen Johannes och Vladislaus Malachowski. Det sistnämnda innehåller bland annat ett praktband av Biblia Sacra, tryckt i Paris 1618 och utfört i röd marokäng med förgylld dekor.

På våren 1656 kom Rosenhane till krigsskådeplatsen i sällskap med den "turistande" svenska drottningen. I juli fick Rosenhane kungens befallning att bege sig till Thorn för underhandlingar med polackerna. Under tiden fram till hösten samma år, då han återvände till Stockholm i Hedvig Eleonoras sällskap, passade han på att skaffa sig ett stort litterärt "krigsbyte". Biblioteken inpackades i "11 fat och några kistor". Av den frikostige kungen fick han, liksom många av sina gelikar, stora donationer i Polen i form av gods och gårdar. Det visar, att man inte direkt behövde delta i krigshandlingar för att kunna skaffa sig "krigsbyte". Kanske skulle ett annat ord här ha varit mera på sin plats.

Katarina kyrka i Stockholm, som var under byggnad vid den här tiden, fick åtskilliga gåvor ur det Rosenhanska plundringsskottet. Bland dessa kan nämnas kyrkklockorna, som togs i Marienburg under den nya plundringen i juni 1656. Transporten av klockorna vållade både kostnader och besvär, sålunda heter det, "Gifwit 20 Man Soldater som arbetade på Klockornas vndersläpande ifrån Tyghhwset i Marienborgh, neder til älfwen uthi Kanan till Siöss, till brödh, Sill och dricka 2 fl."

Genom sitt stora byte kunde Rosenhane utvidga sina bibliotek, så att han till och med kunde ha skilda boksamlingar på alla sina gods och gårdar i Sverige, liksom i hans palats på Riddarholmen i Stockholm.

Före det bekanta tredagarsslaget om Warszawa den 18 till den 20 juli 1656, hade polackerna för en kortare tid lyckats återerövra sin huvudstad. Genom utgången av tredagarsslaget blev svenskarna på nytt herrar i staden. Karl X Gustav visade i den stunden sitt rätta pfalziska och svenska jag. Han befallde att staden skulle utrymmas, fästningsverken raderas, artilleripjäserna bortföras och att allt som gick att transportera skulle tagas i förvar!

Man gick så långt i vandalism, att man även bröt ner och bortförde marmorpelare och marmorportik i slotten.

Det blev besvärligt, ty "alla styckena ähre medh långa iärn stänger och med bly i hoop lödda och fästa", som Bengt Oxenstierna skriver i ett meddelande. Kungen försökte gång på gång att påskynda demoleringen av den gamla staden genom brev till Oxenstierna, Biörnkou och generalmajoren von Bülow. Befolkningen i den olyckliga staden drabbades dessutom av pesten. Till det kom hunger och armod och i händerna på ett herrefolks knektar var de helt hjälplösa.

Svenske kungen var personligen intresserad av arkivalier och biblioteks och andra skatter. Efter Warszawas andra erövring fick hans betrodda män order att söka efter sådant, som var lämpligt att införliva med det svenska kungliga kansliet och arkivet. Stora mängder värdesaker föll i den plundrande arméns händer. Det skulle föra för långt att räkna upp enbart exempel, ännu mindre då att försöka inventera hela detta omätliga byte.

Den polska huvudstaden tjänade under kriget också som uppsamlingsplats, för allt plundringsgods från så gott som hela Polen. Härifrån gick godset flodvägen till Preussen, för vidare transporter på kölar över Östersjön. Det sägs om svenskarna, att de vid den här tiden hellre offrade livet än sitt byte. Detta fattiga plundringsfolk, fortsätter relationen, ägde väl ej i hela världen sin like i rovlystnad, och här, i detta rika land, steg den till sin höjdpunkt.

Svenske kungen, känd för sin snikenhet, gick i spetsen. Hans generaler ur den svenska och utländska högadeln följde hans exempel. Då det gällde vinning hölls officerarna inte tillbaka av vare sig hederskänslor, börd eller rang. De plundrade och roffade åt sig var de kom åt. Det hela fortsatte under ständiga strider i såväl övre som nedre Polen ända fram till 1657. I den långa raden av våldgästade orter under denna tid kan nämnas Bromberg, Graudenz, Jaroslav, Lublin, Sandsmir, Wilna, Radom, Gnesen och många andra.

Oskyldiga människor, som ofta för första gången konfronterades med krigets verklighet i dess mest meningslösa form av våld, mord och brand i vinningsyfte, föll offer trots man i en del fall hade "kungsord" på att få förbli "oantastade". Sveket skulle komma att bli inledningen till att inkräktarna tvingades lämna Polen

två år senare. Utpressningar och kontributioner till förtryckarmén och plundringarna av städer, kloster och kyrkor enade folket mot de omänskliga inkräktarna. Folket slöt upp kring sin laglige kung Johan Kasimir. Under honom kunde man så småningom åstadkomma den nödvändiga samlingen och kasta av sig det svenska oket. Svenskarna kunde inte känna sig säkra någonstans, vare sig i byar eller i städer, - en enig folkresning med andra ord.

Förgäves utkrävde svenskarna grymma vedergällningar, - förgäves plågade de tillfångatagna motståndsmän till döds eller stympade dem genom att hugga av deras händer, lägga byar och städer i aska och fylla alla uppresta galgar. Det räckte inte ens en gång att från Tyskland införskaffa pinoredskap av modernaste snitt där upprorsmakarna marterades på raffinerade sätt. Straffen fick inte någon annan effekt än ökat och utbrett raseri och krav om hämnd på förtryckarna.

Ställningen blev under senare delen av 1657 verkligt kritisk för svenskarna, som kom att förstärkas genom den österrikiska uppslutningen på de kämpande polackernas sida. Pfalzgreven, som av en slump blivit kung av Sverige, stod inför hotet att behöva rymma fältet då Danmark förklarade krig mot Sverige i juni 1657. I augusti månad samma år var Polen fritt från svenskar, - och med dem allt det stulna godset benämnt "krigsbyte".

Svenskarna fick med tiden spårhundens förmåga att leta reda på allt, även sådant som gömts på det mest omsorgsfulla sätt. Här i landet förvaras stora mängder av stöldgods från Polen, som i formen av lånta fjädrar får förgylla upp utställningar, museer eller institutioner. På olika ställen kan man se vapen, rustningar, ryttarmunderingar, fanor och standar, pukor och andra musikinstrument, tavlor, vävda tapeter, turkiska tält, statyer, möbler, konstalster, böcker, handskrifter, arkivalier, inkunabler och mycket annat. De svenska biblioteken är rika på det polska folkets kulturarv såväl vad det gäller arkivalier som historiska, kyrkliga och ekonomiska handlingar, planschverk, matematiska arbeten, bokverk om arkitektur och krigskonst med mera. Det var nog ingen osanning att dessa "krigare" inte i hela världen ägde sin like i fråga om rovlystnad!

Men mera skulle komma, - det rika Danmark stod nu i tur!